

КУЛЬТУРНА-РЭЧАІСНАСНЫ КАМΠΑНЕНТ У СТРУКТУРЫ МАСТАЦКІХ ВОБРАЗАЎ ЧАРАДЗЕЙНЫХ КАЗАК НАРОДАЎ СВЕТУ

Усе даследчыкі, незалежна ад іх прыналежнасці да розных навуковых кірункаў і школ, адзначаюць, што мастацкі вобраз пэўным чынам суадносіцца з рэчаіснасцю, фактамі сапраўднага жыцця. Гэта і зразумела, бо псіхалагамі даказана, што чалавек не можа прыдумаць нічога, што не абапіраецца на яго рэальны вопыт. Пры стварэнні мастацкага вобраза аўтар (ці мноства іх – калектыўны аўтар у фальклоры) пэўным чынам асноўваецца на тым, што яму вядома, – на знаёмых яму з’явах рэчаіснасці. Указанне на суаднесенасць з рэальнасцю прысутнічае ў большасці вызначэнняў мастацкага вобраза. Напрыклад: «... Пад мастацкім вобразам разумеюць аднаўленне з’яў жыцця ў канкрэтна-індывідуальнай форме... Літаратурны вобраз суадносіцца з жыццёвымі з’явамі...» (А. Ястрабаў) [1, с. 40–41]; вобраз – «вынік асваення свядомасцю чалавека навакольнай рэчаіснасці» (В. Скіба, Л. Чарнец) [8, с. 209]; «...Мастацкі вобраз – гэта суб’ектыўны вобраз аб’ектыўнага свету» (І. Волкаў) [2, с. 70] і інш. Вобразы могуць быць звязаны як са з’явамі матэрыяльнай рэчаіснасці і паўсядзённага быцця, так і з разнастайнымі духоўнымі феноменамі, культурнымі фактамі і працэсамі. Так, беларуская даследчыца В. Маслава адзначае: «Паэтычнае слова валодае не толькі гарызантальным аспектам – накіраванасцю да чытача, але і вертыкальным – памяццю кантэкстаў, у якія яно ўваходзіла, інакш кажучы, культурным аспектам» [4, с. 55].

Але зразумела, што мастацкі вобраз у творы не тоесны тым рэальным з’явам навакольнага асяроддзя, матэрыяльным і духоўным, на якія абапіраўся аўтар пры яго стварэнні. Мастацтва пераасэнсоўвае жыццё, пісьменнік творча перапрацоўвае з’явы рэчаіснасці, знаходзіць паміж імі глыбінныя сувязі, ствараючы новыя сэнсы. Так, даследчык А. Ястрабаў адзначае: «Мастацкі вобраз, адлюстроўваючы жыццёвыя тэндэнцыі, разам з тым з’яўляецца арыгінальным адкрыццём і стварэннем новых сэнсаў, якіх раней не існавала» [1, с. 41]. Гэтак жа і лексема, якою абазначаны канкрэтны вобраз у тэксце мастацкага твора, па сваёй семантыцы не адпавядае свайму агульнанароднаму значэнню: каб слова стала вобразам, у ім павінны з’явіцца дадатковыя значэнні, прырашчэнні сэнсу. Дадатковыя коды, якія набывае слова, абазначаючы вобраз, можна абагульніць у некалькі груп. Такія групы сэнсаў з’яўляюцца кампанентамі структуры рэчыўных вобразаў, да якіх мы адносім вобразы-персанажы, вобразы-локусы і вобразы-рэчы. Працэс складвання вобраза з падобнай структурай можна (з некаторым спрашчэннем) прадставіць наступным чынам: аўтар пры стварэнні мастацкага вобраза перапрацоўвае некаторыя жыццёвыя рэаліі і культурныя з’явы (адсюль – *культурна-рэчаіснасны кампанент*); надзяляе вобраз пэўнымі мэтамі і функцыямі, каб уключыць яго ў структуру тэксту, суаднесці з іншымі вобразамі (*функцыянальна-мэтавы кампанент*); прыўносіць

пэўныя дэталі, каб надаць яму канкрэтнасць і непаўторнасць (*кампанент «мастацкая дэталі»*), і, нарэшце, адзінства, суадносячы яго са сваімі аксіялагічнымі ўстаноўкамі, этычнымі нормама і бачаннем эстэтычнага ідэалу (*кампанент «аўтарская ацэнка»*).

Суадносіны розных сэнсаў, узаемадзеянне кампанентаў структуры ўнутры аднаго вобраза і розных вобразаў паміж сабой ствараюць значэнні, прама не звязаныя з тымі рэальнымі з'явамі, на якіх заснаваны вобраз. Утвараюцца падтэксты, якія набываюць свой сэнс толькі ў канкрэтным тэксце. Часам сэнсы настолькі новыя, што ў чытача ствараецца ўражанне прынцыповага адрознення мастацкага свету, створанага аўтарам, ад свету рэальнага – гэта назіраецца, зразумела, у творах казачна-фантастычнага характару. Але нават і ў такіх выпадках мастацкі свет твора – не суцэльная выдумка пісьменніка, ён усё роўна заснаваны на рэальных з'явах, толькі яны прыйшлі ў дадзеных творах у незвычайныя стасункі паміж сабою і змянілі частку сваіх характарыстык. Такім чынам, рэалізм і ўмоўнасць суіснуюць у вобразе разам.

Жыццёвая аснова вобраза, тая рэальная з'ява і працэсы, якія пакладзены ў яго генезіс і з'яўляюцца часткай яго зместу, можна ўмоўна падзяліць на дзве плыні, што будзе адпавядаць двум складнікам вылучаемага намі культурна-рэчаіснага кампаненту структуры вобраза:

1. З'явы матэрыяльнай рэчаіснасці: фізічныя, хімічныя, геаграфічныя, біялагічныя з'явы і працэсы;

2. З'явы матэрыяльнай і духоўнай культуры як выніку асваення чалавекам навакольнага свету.

На памежжы адзначаных двух складнікаў (або плыней) стаяць *гістарычныя з'явы*, іх адлюстраванне ў творах: канкрэтныя падзеі, рэальныя асобы, факты гістарычных эпох. Яны знаходзяцца на мяжы рэчаіснасці і культурнай плыней таму, што іх магчыма аднесці і да таго, і да другога. Напрыклад, сам факт існавання канкрэтных асоб – з'ява біялагічная, а вось гістарычныя падзеі, што адбываліся з-за гэтых людзей, з іх удзелам, – з'ява ўжо культурная. Да культуры адносяцца таксама факты жыцця, характэрныя для розных гістарычных эпох: сацыяльныя класы, тыпы грамадскай арганізацыі, нормы маралі і асаблівасці паўсядзённага быту (мода, хатнія рэчы і г. д.), узровень тэхнічнага прагрэсу ў дадзены перыяд гісторыі і г. д.

Важна адзначыць, што мы аб'ядноўваем два сэнсавыя пласты – рэчаісныя і культурныя – у адзін кампанент таму, што ў жыцці паўсядзённая рэчаіснасць і культура настолькі шчыльна ўзаемазвязаны, што правесці паміж імі мяжу складана, а часам і немагчыма.

Да *рэчаіснага* пласта можна аднесці:

1. Фізічныя з'явы. Тут гаворка ідзе перш за ўсё ўвогуле пра сэнсавую суаднесенасць персанажаў, локусаў і рэчаў твораў з адзінкавымі матэрыяльнымі аб'ектамі (з-за чаго мы і называем указаныя тры віды вобразаў рэчывымі). У прасторы мастацкага свету – калі ўявіць яго як свет рэальны, недзе існуючы (паводле «Ружы свету» Д. Андрэева) – гэтыя вобразы былі б аб'ектамі, якія магчыма ўспрымаць органамі пачуццяў і

падпарадкаваць пэўным фізічным законам. Сюды, скажам, трэба аднесці суаднесенасць вобразаў-локусаў са збудаваннямі, а вобразаў-рэчаў – з прадметамі.

2. Хімічныя з’явы. Паколькі разглядаемыя віды вобразаў суадносяцца з аб’ектамі рэчаіснасці, то яны звязаны і з рэчывамі, з якіх аб’екты складаюцца. Такая суаднесенасць перш за ўсё тычыцца вобразаў-рэчаў – нярэдка аўтары прама падкрэсліваюць, з якога рэчыва ўтвораны прадмет. Напрыклад, гранатавы бранзалет у аднайменнай аповесці А. Купрына, сярэбраная табакерка ў казцы З. Бядулі, жывая вада ў чарадзейных казках і г. д.

3. Біялагічныя з’явы. З усяго ліку матэрыяльных аб’ектаў многія з разглядаемых вобразаў суадносяцца з аб’ектамі біялагічнымі, арганічнымі: людзьмі, жывёламі, раслінамі. У вобразаў-персанажаў біялагічнымі характарыстыкамі з’яўляюцца таксама пол, узрост, знешні выгляд, наяўнасць кроўнай роднасці паміж персанажамі, прыналежнасць да канкрэтнага класу жывых істот – людзей, жывёл, раслін. У локусаў біялагічныя характарыстыкі маюць дачыненне да тых канкрэтных вобразаў, якія суадносяцца з раслінамі ці групамі раслін: дрэва, лес, сад, поле. Вобразы-рэчы таксама могуць быць звязаны з раслінамі ці іх пладамі.

4. Геаграфічныя з’явы. Яны тычацца ў асноўным вобразаў-локусаў. Гэта размяшчэнне локуса ў прасторы ўвогуле і адносна іншых локусаў, а таксама суаднесенасць з рознымі географічнымі аб’ектамі – зямнымі (лес, поле, горы), воднымі (мора і падводныя марскія ўтварэнні, рэкі, азёры), паветранымі (аб’екты, фантастычныя аб’екты, якія лётаюць у паветры, нябесны свет), падземнымі (шахты, тунелі, казачны падземны свет увогуле).

Да *культурнага* пласта адносіцца шмат розных з’яў. Пры стварэнні вобразаў у фальклорных і літаратурных творах аўтары выкарыстоўваюць філасофскія ідэі, навуковыя веды (у тым ліку дакладных і прыродазнаўчых навук), з’явы этнаграфіі, інфармацыю з іншых відаў мастацтва (акрамя таго, да якога належыць дадзены твор), і іншыя творы таго ж віду мастацтва і г. д. Зразумела, што вельмі важным культурным складнікам у кожным вобразе з’яўляюцца законы жанру і таго віду мастацтва, да якога мае дачыненне разглядаемы вобраз (у нашым выпадку – слоўны). Фальклор і літаратура маюць таксама вельмі шчыльныя і разнастайныя сувязі з міфалогіяй. Многія даследчыкі, пачынаючы яшчэ з эпохі Антычнасці, бачаць вялікае падабенства паміж міфалогіяй і мастацтвам, лічаць, што міфалогія з’яўляецца асновай і першакрыніцай мастацтва ці нават першым этапам ў яго развіцці. Карыфей міфалагічнай школы XIX стагоддзя В. Вундт пісаў: «...Міф па сваёй сутнасці тоесны паэтычнай творчасці, а асобныя міфалагічныя ўяўленні шчыльна сутыкаюцца з паэтычнай метафарай. Адрозненне паміж міфалогіяй і ўласна паэзіяй заключана перш за ўсё ў тым, што міф ствараецца цэлым народам, паэтычны ж твор – прадукт творчасці асобы. Таму ў народнай паэзіі, і асабліва ў народным эпосе, абедззве гэтыя вобласці супадаюць паміж сабою» [3, с. 17].

Трэба заўважыць, што менавіта міфалогіяй як асновай абумоўлена найбольш частае з’яўленне ў творы паўнацэнных рэчыўных вобразаў-локусаў і прадметаў. Напрыклад, у чарадзейнай казцы ўсе вобразы-рэчы (у адрозненне ад мастацкіх дэталей) з’яўляюцца магічнымі рэчамі. Тое ж часцей за ўсё назіраецца ў літаратуры фэнтэзі.

Калі прааналізаваць структуру вобразаў чарадзейных казак розных народаў свету паводле адзначанай намі вышэй мадэлі, то можна ўбачыць асаблівасці ў выяўленні якраз культурна-рэчаіснага кампаненту. Вядомым фактам, пра які пісалі многія даследчыкі, з’яўляецца тое, што народныя казкі розных народаў свету маюць аднолькавую структуру сюжэту і ў іх вельмі часта сустракаюцца адны і тыя ж матывы і падобныя вобразы. На самой справе, напрыклад, такі кампанент структуры вобраза як *аўтарская ацэнка* праяўляецца ў казках розных народаў амаль аднолькава: персанажы, якія маюць тоесныя ролі ў сюжэце, у розных народаў і ацэньваюцца аднолькава. Галоўны герой – заўсёды станоўчы персанаж, яго антаганіст – заўсёды адмоўны і г. д. *Функцыі*, якія выконваюць вобразы ў сюжэце, таксама падобныя. Напрыклад, разнастайная чароўная зброя ў казках, незалежна ад іх нацыянальнай прыналежнасці, выконвае дэструктыўную, разбуральную функцыю, а вобразы-локусы тыпу дамоў і палацаў выконваюць функцыю жылля. Нават *мастацкія дэталі* ў вобразах казак з розных краін часта вельмі падобныя: напрыклад, агульным месцам з’яўляецца залаты ці сярэбраны колер розных каштоўных рэчаў і пабудоў, шкуры чароўных жывёл і г. д.

Адрозненне паміж рэчыўнымі вобразамі ў казках розных народаў заключаецца менавіта ў праяўленнях культурна-рэчаіснага кампаненту ў іх структуры. Зразумела, што кожны народ пры стварэнні фальклорных вобразаў у першую чаргу абавіраецца на з’явы рэчаіснасці, якія маюцца ў наяўнасці менавіта на тэрыторыі яго пражывання і таксама на сваю нацыянальную культуру. Таму мастацкія вобразы атрымоўваюць з дапамогай культурна-рэчаіснага кампаненту свой нацыянальны каларыт.

Звернемся да прыкладаў. У якасці персанажаў-звяроў у казках па большай частцы сустракаюцца тыя жывёлы, якія жывуць на тэрыторыі таго народа, якому належыць казка. Так, у беларускай казцы «Хорткі» [7, с. 142–148] удзячнымі жывёламі, якія дапамагаюць галоўнаму герою, з’яўляюцца заяц, воўк, мядзведзь, лось і ліса, а ў лаоскай казцы «Добры Кхампха» [6, с. 78–286] такімі ж персанажамі выступаюць тыгр, насарог і слон.

Вобразы, звязаныя з раслінамі, у казках таксама могуць мець нацыянальны каларыт. Напрыклад, беларуская казка «Як дзве сястры забілі трэцюю» [7, с. 436–438] і карэйская казка «Кхончхі і Пхатчхі» [6, с. 147–150] маюць у аснове аднолькавы матыву – адна сястра (ці дзве) з зайздрасці забівае другую, з цела якой вырастае пэўная расліна. Але ў беларускай казцы гэта будзе чарот ці дубок, а ў карэйскай – кветка лотас. Згаданая вышэй карэйская казка таксама змяшчае матыву, тоесны вядомай еўрапейскай казцы «Папялушка», але замест крышталёвай ці футранай чаравічкі тут згадваецца такі вобраз-рэч, як «катсін» (нацыянальны карэйскі абутак).

Вобразы-локусы таксама могуць рэпрэзентаваць з’явы мясцовай матэрыяльнай культуры. Так, у беларускіх і іншых еўрапейскіх казках асноўным месцам жыхарства цароў з’яўляецца палац ці замак, а ў мангольскіх казках (напрыклад, у «Казцы аб хане, яго зяцях і птушцы Хангард» [6, с. 300–303]) – юрта. Дарэчы, у казках манголаў цару ці каралю адпавядае якраз хан. У бенгальскай казцы «Аскет і багіня» [5, с. 91–96] адмоўнымі персанажамі, падобнымі да чараўніка і Бабы-Ягі беларускіх казак, з’яўляюцца аскет і ракшасі (пачварная істота-пярэварачень).

Такім чынам, укладаючы ў кожны мастацкі вобраз у тэксце твора сувязь з рэальнасцю, аўтар надае вобразу пэўнае прырашчэнне сэнсу, якое дазваляе яго адрасатам (слухачам ці чытачам) суаднесці вобраз з нечым, ім ужо вядомым, а значыць, закладвае аснову для разумення вобраза і ўсяго твора, а таксама дазваляе адначасова і бачыць блізкае для сябе ў жыццёвай сітуацыі, і ўяўна рэалізаваць сваю мару, свае спадзяванні і жаданні ў мастацкім свеце твора. Сувязь са з’явамі з розных сфер культуры, акрамя таго, насычае твор разнастайнымі культурнымі кодамі, надае яму пэўныя сэнсы, робіць яго дзейным сродкам уздзеяння на свядомасць адрасатаў. І менавіта культурна-рэчаіснасны кампанент у структуры вобразаў чарадзейных казак надае вобразам нацыянальны каларыт, стварае адрозненні ў казках розных народаў.

Літаратура:

1. Введение в литературоведение: учебник / Н. Л. Вершинина, Е. В. Волкова, А. А. Илюшин и др.; под общ. ред. Л. М. Крупчанова. М., 2005.
2. Волков И. Ф. Теория литературы: учеб. пособие для студентов и преподавателей. М., 1995.
3. Вундт В. Миф и религия // Мюллер М., Вундт В. От слова к вере. Миф и религия. М.; СПб., 2002.
4. Маслова В. А. Филологический анализ поэтического текста. Минск, 1999.
5. Сказки и легенды Бенгалии /пер. с англ. и сост. А. Е. Порожнякова. М, 1990.
6. Сказки народов Азии / сост. Л. Н. Антоненя. Минск, 1993.
7. Чарадзейныя казкі: у 2 ч. Ч. I. / рэд. В. К. Бандарчык. Мінск, 1973.
8. Введение в литературоведение / Л. В. Чернец, В. Е. Хализев, С. Н. Бройтман и др. М., 1999.